

"ילדה חכמה וטובת שכל" ... על אסתר יעל קוק בתו של הראי"ה

"לאן? ליפו או לירושלים?"
"...רחמו נא בתיה אסתר וכתבו"
"אסתרקה תלמידה טובה"
"...ויבוא עלינו רוגז אסון מבהיל"
"...אקווה שתהיי ילדה טובה"

"לאן? ליפו או לירושלים?"

טרגדיה שפקדה את משפחת קוק לאחר חזרתה ארצה מאירופה בשנת תר"פ (1919) כמעט שאינה ידועה לציבור הרחב; הכוונה למותה של בתו הצעירה של הראי"ה - אסתר יעל ע"ה.

אסתר יעל נולדה באור לי"ג באדר תרס"ז ביפו, וכתענית אסתר נקראה בשמה¹. ע"פ עדות מאוחרת, הראי"ה תלה זכות מיוחדת בלידתה בארץ ישראל², בניגוד לשאר ילדיו. הראי"ה עצמו תיאר אותה כ"ילדה חכמה וטובת שכל יותר מכפי ערך שנותיה"³, ובאחד ממכתביו לרידב"ז הוא שיגר לו עקיצה תוך ציטוט דברים שאמרה עליו אסתר יעל בהיותה כבת שלוש: "אך שמעתי שכ"ג מקיים את **מאמרה של ילדתי הקטנה תחי', שאמרה 'דאס איז דער רבי וואס ער שרייט אויף דעם אבא' [-זהו הרב שצועק על אבא], פשוטו כמשמעו, ומזכה הוא לי בזה שלא בפני, על זה אני מתפלא על ידיד נאמן כמוהו שלבי כ"כ גלוי לפניו איך יבוא לידי מדה זו**"⁴?

1 מכתב מה' ניסן תרס"ז שמשלח לרב אלתר נח הכהן, גנזי ראייה ג, עמ' 75-74. באגרות הראי"ה א, אגרת ע, הובא המכתב בהשמטת תיאור הלידה והקריאה בשמה של אסתר יעל. הרב נריה גוטל ('מכותבי ראייה' עמ' לט בהערה) תלה השמטה זו ברגישות המיוחדת שהייתה לעורך האגרות, הרב צבי יהודה קוק לאחותו. ראה על כך מה שכתבתי (ביחד עם ידידי ורעי הרב איתם הנקין הי"ד) במאמרנו 'מכותבי ראייה ומכתבי הראי"ה', עלוני ממרא גליון 122, קרית ארבע התשס"ט, הערה 108, עמ' 193.

2 מתוך זכרונותיו של הרב ח"ז חרל"פ, לחי ראי, ירושלים תשכ"א, עמ' קלט.

3 אגרות הראיה ב, עמ' של. אגרת תשלד.

4 כוונת הראי"ה שהוא שמע שרידב"ז רוגז וצועק עליו בציבור, גם שלא בפניו, ועל כך הוא תמה. את האיגרת שלח הראי"ה אל הרידב"ז בכ"ז חשוון תר"ע. איגרת זו נדפסה לראשונה בקובץ 'סיני' (כרך א [תרצ"ז-תרצ"ח] עמ' שח), והודפסה מחדש באגרות הראיה א עמ' רפו. על השמטת הקטע

כשהייתה אסתר יעל כבת שבע, בחודש מנחם-אב תרע"ד, יצא הראי"ה בלוויית רעייתו לשוויץ לכנס העולמי ('הכנסייה הגדולה') של אגודת ישראל. הוא תכנן לשהות שם זמן קצר נוסף לצרכי רפואה⁵, אלא שכחודש לאחר הגעתו לאירופה פרצה מלחמת העולם הראשונה, ובעקבות זאת נאלצו הוא ורעייתו לשהות מספר שנים בחו"ל. בארץ נשארו שלוש בנותיו. הגדולה פרידה חנה כבר נישאה⁶, ואילו שתי הבנות הצעירות בתיה ואסתר-יעל נשארו בודדות ביפו, בהשגחה חלקית של הוריו הקשישים של הראי"ה. בגלל המלחמה הקשר איתם כמעט נותק⁷, ובאגרות הנשלחות מאירופה לארץ ישראל אנו נחשפים למאמציו של הראי"ה לקבלת מידע אודות משפחתו בכלל ובנותיו בפרט.

מכתבו הראשון מיד עם הגיעם לברלין בז' מנחם-אב התרע"ד ממוען ל"כל יקירינו", ובו מדווח הראי"ה שהמלצת הרופאים שפגש היא שייסע הוא לקיסינגן לטיפול ומשם ייסע לשוויץ, וביחס לאשתו: "ועל דבר הרבנית תחי' יתברר הדבר שבוע דנא". בגלל נסיעתו לקיסינגן, וחוסר הוודאות לגבי כתובתו שם או מיקומה של הרבנית, הראי"ה מבקש משני אחיו שבארץ: "כתבו נא מכל אשר עמכם לטובה לע"ע להלברשטט ע"ש צב"י שיי". רק מחתימתו ניתן להבין שאגרת ראשונית זו נועדה גם לבנותיו: "אחיהם ואביהם"⁸. הראי"ה מעדכן באגרתו הבאה שבוע מאוחר יותר ל"הורי היקרים

המודגש על ידי עורך 'אגרות הראי"ה', הרצי"ה קוק, כבר כתבנו בעבר, ראה לעיל, הערה 1.

5 אגרות הראי"ה ב, עמ' רצח. אגרת תרצה. ראה גם אגרת תתקנו, אגרות הראי"ה ג, עמ' רעא.

6 בזמן מלחמת העולם הראשונה פרידה חנה כבר היתה נשואה לישראל רבינוביץ תאומים (ראה גנזי הראי"ה ד עמ' 74-75 וראה את ההזמנה לחתונה ב'מלאכים כבני אדם', ירושלים תשנ"ד, עמ' 325). לראי"ה נולדה בת נוספת טרם עלותו ארצה, בשם 'רוחמה טויבא', אך היא נפטרה בילדותה. עוד חזון למועד לעיסוק בפרט זה, לכן רק אציין שיתכן שלמשלו של הראי"ה על הילדה החולה 'שושנה' (אגרות הראי"ה א, קנח) יסודות אוטוביוגרפיים.

7 כך, למשל, מדווח בעיתון החרות ירושלים מ-18 בספטמבר 1914: "כידוע עזב הרב הגאון קוק מיפו לפני חדשים אחדים את ארצנו ונסע לאירופא להשתתף באספת אגודת ישראל שהיתה צריכה להיות וגם להתרפא במקומות הרפואה. פתאום התפרצה המלחמה שלרגליה הוכרחו הנתנים הרוסים לעזוב את ארצות גרמניה ואלה שלא עזבו סבלו על פי השמועות הרבה. השמועות האלה הביאו דאגה רבה למשפחת הרב ולמוקירי שמו באשר לא ידעו זמן רב איפו [כך במקור. ש"ג] הוא נמצא ומה שלומו, וכבר פשטו שמועות שונות שגירשו אותו לרוסיה. עכשו קבלה משפחת הרב מכתב מאשתו הרבנית השוהה עתה בברלין, ובו היא כותבת כי בעלה הרב נמצא בקיסינגן וכי שלום לו".

8 אגרות הראי"ה ב, עמ' ש. אגרת תרצט. ההדגשות באגרת זו ובשאר האגרות אינן במקור. אמנם הסיימת הזכרית כאב לבנות בלבד (הרצי"ה, כאמור, היה באירופה) תמוהה במקצת, אך זו צורת חתימתו של הראי"ה במכתביו לבנותיו, גם כאשר הן מכותבות במפורש. יוצא מן הכלל מכתבו היחיד של הראי"ה שיועד רק לבנותיו (אגרות הראי"ה ג, תתפג), שנחתם במילה 'אביכן'. תודתי

ע"ר וכל יקירינו": "הרבנית תחי" עדנה בברלין לרגלי הרפואה, ואנכי עם צב"י שי' פה [=בקיסינגן]. המצב נשתנה מפני מהומת המלחמה, שהקיפה את אירופא כעת. ע"ד האסיפה מסופקני אם תצא לאור, יותר קרוב שתהי' נדחית לזמן בלתי מוגבל⁹, וגם ענייני הרפואה פה יגיעים הם מפני שיבושי המצב... למע"ה [=למען ה'] כתבו נא מכל אשר עמכם, מבריאותכם של כאו"א בפרט...". במכתב זה הוא שואל במפורש: "ומה שלו' הילדות שת', אם הן בירושת"ו או ביפו תי"ו¹⁰? משאלה זו, החותמת את המכתב, מובן שברור לראי"ה שאע"פ שהוא הפקיד את בנותיו אצל הוריו הגרים בירושלים - ייתכן שהן נשארו בביתם ביפו בהשגחה של אחיותיו המתגוררות אף הן ביפו¹¹. גם במכתבו לאשתו, השווה כאמור בברלין, כשבועיים מאוחר יותר, הוא מדווח: "מכתבים מיפו, מלבד הראשונים, לא נתקבלו עוד. מן-הסתם הדואר הוא לא במצב הנכון¹². רק אלטה וחנה כותבים¹³. שלחו את המכתבים אל בתי" תחי". אבל לאן, ליפו או לירושלים, אינה כותבת באיזה מקום שהם, יעזור השי"ת, ויזכה ברב חסדיו להתראות בשמחה באה"ק. היי שקטה ומעודדת. הכל יסודר בעזרתו ב"ה. אנו חושבים שישנם מכתבים מהם בהלברשטט¹⁴. במשך החודשיים הבאים יתאחדו הראי"ה ובנו עם הרבנית ויתיישבו בסט גאלן שבשווייץ, אך למעט מכתב אחד מבתו בתיה במשך תקופה זו, לא ידוע לראי"ה דבר על בנותיו¹⁵. דאגתו התגברה לאור הידיעות אודות המצב הכלכלי הקשה השורר בארץ בתקופת מלחמת העולם הראשונה¹⁶. בכ"ו באייר

לפרופ' דוד אסף על היענותו לבקשתי לעיין במאמר, ועל הערותיו החשובות עליו.

9 ראה מכתבו של ר"י רוזנהיים מייסד אגודת ישראל לראי"ה מח' באב התרע"ד, המעדכן כי "כמעט ברור הוא שנאלץ לדחות את הכה"ג [=הכנסיה הגדולה. ש"ג], אגרות לראי"ה, ירושלים תשמ"ו, עמ' נד-נה.

10 אגרת תש"ד מנחם אב תרע"ד, אגרות הראיה ב, עמ' שא.

11 שרה מאירי-מילמן ורוחמה רבי, ראה להלן הע' 36-37.

12 השווה למה שכתב באגרת א'קכו, אגרות הראיה ד, עמ' קכ: "מכתבים כסדרם באים בשני שבועות מהתם [=ורשה. ש"ג] להכא". הערכת זמן שמתייחסת לתקופה שקטה.

13 אלטה היא אשתו של שאול חנה (ראה להלן הע' 31), ראה אגרת תתצ (אגרות הראי"ה ג, עמ' רג) לאחיו שאול חנה: "וגם אלטע תחי' ראוי שתכתב דברים אחדים, ביחוד תשמח בזה הרבנית תחי'". חנה היא בתו הבכורה של הראי"ה, מאשתו הראשונה שהיתה בת דודתה של הרבנית רייזא רבקה ונפטרה בצעירותה.

14 אגרת תשא מכ"ו מנחם אב התרע"ד. אגרות הראיה ב, עמ' שב. האגרת נכתבה בידיש, ומיד לאחריה הביא העורך [=הרצי"ה] את תרגומה לעברית.

15 אגרות הראיה ב, עמ' שה. אגרת תשד. מכתב לרצי"ה מכ"ב במרחשוון תרע"ה.

16 במכתב לתלמידו ר"מ זיידל מכ"ז שבט תרע"ה: "הננו מתגוררים פה ביחד, עם רעיית ועם צבי יהודה שי'. הרבה סבלנו באשכנז משנאת הרוסים, ביפו הנחנו כעת עם בני משפחתנו שי' את

תרע"ה פנה הראי"ה במכתב אישי לתלמידו הלל פרלמן ומבקש: "אבקשך אהובי כאשר היית איזה זמן בביתך, הודיעני נא משלך כל ב"ב שי". ביחוד אם ראית ילדותי אשר הנחנו בביתנו, את בתי מרים ואת הקטנה אסתר יעל שתחי'. אין די באר את גודל המצוה כאשר תודיעני בפרטיות מה ידעת מהן ומה ואיך מעשיהן. אולי הי' לך לפעמים ביחוד איזו הזדמנות לדבר עם הקטנה אסתר יעל, שהיא ילדה חכמה וטובת שכל יותר מכפי ערך שנותי, תשיב בזה את רוחנו אם תוכל להודיענו דברים ברורים אודותה"¹⁷. בקשתו רווית הגעגועים של הראי"ה מתמלאת, והוא מקבל עדכון¹⁸. גם תלמידו הקרוב של הראי"ה, ד"ר ב"מ לוי מנסה להרגיע את הראי"ה במכתבו: "בתי היא בעלת בית נכבדה ואסתרקה תלמידה טובה, ומתרחצות כפעם בפעם גם בים"¹⁹. עוד טרם קבלת מכתבו של לוי, קיבל הראי"ה ממשפחתו בארץ עדכונים מרגיעים, כפי שסיפר לתלמידו ר"מ זיידל במכתב מערב ראש השנה תרע"ו: "הננו תל"י מקבלים מכתבים מבני משפחתנו מיפו ומירושלים ת"ו ב"ה על שלומם, ומצבם החמרי לפי הערך של הזמן הוא ג"כ ב"ה מניח את הדעת. פליאה לי שמידדנו ד"ר לוי נ"י לא קבלתי שום מכתב. רק ע"י ב"ב שי נמסרו לי ידיעות משלומם"²⁰.

"...רחמו נא בתיה אסתר וכתבו"

בראשית שנת תרע"ו קיבל הראי"ה הצעה לכהן כרב בלונדון, והוא נענה להצעה זו²¹. בנו, הרב צבי יהודה [להלן, הרצי"ה] לא הצטרף אליו בנסיעתו, ולפיכך רוב

בנותי קבלנו מהם מכתבים. אקוה לשמו ית', שלא יחסרו להם האמצעים להוצאתם המוכרחת, עד אשר יזכנו השי"ת ברחמי לשוב לאה"ק" (אגרות הראיה ב, עמ' שיח. אגרת תשיט).

17 אגרות הראיה ב, עמ' של. אגרת תשלד. על ר' הלל פרלמן וזיהויו האפשרי כ'מר שושני', ראה מ' נחמני, 'הגאון המסתורי מר שושני, תלמידו של הראי"ה קוק', אור חדש 15, ירושלים תשע"א (ושוב בעיבוד שונה, הני"ל, 'מי כאן הלל?', מוסף 'שבת', 'מקור ראשון', ג' באלול תשע"א, 2.9.2011).

18 על קבלת העדכון אנו למדים ממכתבו של הראי"ה להלל פרלמן הני"ל ולתלמיד נוסף בשם מאיר מתאריך ו' בתשרי התרע"ו, כלומר רק למעלה מארבעה חודשים לאחר המכתב, בא הראי"ה על מבוקשו: "רב תודות לך מר מאיר יקירנו על מכתבך המפורט, אשר הואלת בטובך לכתוב לנו בפרטיות ממצב ב"ב באה"ק [=בני ביתנו בארץ הקודש. ש"ג] ביחוד ממצב הילדות שי"י" (אגרות הראיה ג, אגרת תשמ. עמ' ג). על זיהויו של אותו מאיר כתב הרב בצלאל נאור בטור בשם 'Rav Kook's Missing Student', באתר Seforim blog the, ב-8.05.2013, ראה בקישור <http://seforim.blogspot.co.il/2013/05/rav-kooks-missing-student.html>

19 אגרת מאלול התרע"ה. ארכיון בית הרב בז 15. כפי שנראה להלן, מכתבו של לוי הגיע לידי הראי"ה רק בתחילת שנת תרע"ו.

20 אגרות הראיה ב, אגרת תשלי, עמ' שלה.

21 ראה אגרות הראיה ג, אגרת תשמד, עמ' ז-ח.

אגרותיו של הראי"ה מתקופת לונדון **שפורסמו** ממוענות לרצי"ה²². הקושי בתקשורת, ואפילו ביכולת לעדכן על שינוי בכתובת, גרמו לכך שחלק מהתקשורת בין משפחת הראי"ה בארץ לראי"ה עצמו עבר דרך כתובתו האחרונה בשוויץ²³, ודרך הרצי"ה עצמו שהתכתב עם אחיותיו באופן אישי²⁴. משום כך ביקש הראי"ה מהרצי"ה ב"ב באייר תרע"ז שיבדוק במברק ארצה מה שלום בני המשפחה²⁵, וכשבוע לאחר מכן מזרז הראי"ה לשלוח את המברק ומוסיף: "הכרח לחפש דרכים איך לשלח להם עזרה מיידית"²⁶. לאחר כשבועיים שולח הראי"ה לרצי"ה הוראות למסירת הכסף שישלח: "כשתקבל הכסף תשלח ע"פ אדרעסא היותר בטוחה, אולי כדאי לשלח להרב הורוויץ, או לד"ר לוי או לד"ר אויערבאך, שהם ימסרו את הכסף לבתי' תחי', והיא תתנהג בהם כפי הדרוש. אם יזכנו השי"ת לקבל מהם קבלה, נקוה להתאמץ לשלח סכומים יותר חשובים ולפעמים יותר תדירים"²⁷. מהוראות אלה מובן שהראי"ה כבר יודע שבנותיו בתיא ואסתר יעל מתגוררות בביתם ביפו, ולא בבית הוריו של הראי"ה או בביתם של דודיהן, ולכן הכסף צריך להיות מועבר ישירות לידי בתיא. למחרת

22 במאמרי (ביחד עם ידידי ורעי הרב איתם הנקין הי"ד) 'מכותבי ראיא ומכתבי הראי"ה', עלוני ממרא גליון 122, קרית ארבע התשס"ט, עמ' 154 (בעמ' 154) על הגידול במספר האגרות המפורסמות מח' בכסלו תרס"ז, היום שבו החלו לעשות העתקות לאגרות הראי"ה ולשמור עליהן בצורה שיטתית ומסודרת. השומר הנאמן היה בנו הרצי"ה (שהעיד על תאריך התחלת שימור האגרות בהקדמתו לאגרות הראי"ה א, עמ' ח). לפיכך, עם התפצלות דרכיהם של הראי"ה והרצי"ה, המכתבים שקיימים בידינו מתקופת שהייתו של הראי"ה בלונדון הם מכתבי הראי"ה לרצי"ה עצמו, ומעט מכתבים נוספים שקיבל הרצי"ה באיסוף מאוחר יותר. בשנת תרפ"א כשנסע הרצי"ה מירושלים כותב הראי"ה אליו באגרת א'ה, אגרות הראי"ה ד, עמ' לז: "פרטי דברים תודיע לך בתי' תחי', היא מעתקת את המכתבים בדיוק".

23 ראה אגרת תתטז, אגרות הראי"ה ג עמ' צו: "ה' קמחי נ"י [=בעל הבית שאצלו התארח הראי"ה בשוויץ. ש"ג] הודיעני שמקבל מכתבים משמואל שי'. ואיני יודע פרטי הדברים ממצבם, אולי כתוב במכתביו איזה תוכן של ידיעה". ראה גם אגרת תתקסא, אגרות הראי"ה ג, עמ' רעו, לנ"ל: "תודה מאד על המציאו את מכתביו של הרב דקאוונא שי".

24 חנך לנער - שיחות בנושא חינוך, יעקב דביר (עורך), מצפה רמון תשס"ט, עמ' 76. המכתב לא מופיע באגרות הרצי"ה - צמח צבי.

25 אגרות הראי"ה ג, אגרת תתכג, עמ' ק.

26 אגרות הראי"ה ג, אגרת תתכד, עמ' קא. ראה גם שם באגרת תתכה: "כמובן שהננו מיחלים מיום ליום לדעת מה נעשה עם יקירנו [כך במקור. ש"ג] שם. ד' ירחם יגונן ויציל. ממדינת מושבך מסתמא שולחים איזה עזרה. פה הדבר הולך לע"ע בכבדות גדולה, אולי יתן ד' ויצא אל הפועל איזה ענין ממשי. בטח שלחת את הט"ג [=טלגרמה, מברק], להודיע לפחות מקום מושבם כעת ... צריך להתכיף יותר בשילוח תמיכה להם כעת כמובן, וכפי היכולת נראה בעה"ה. הודיענו נא כמה שידעת מפרטי המצב שם".

27 אגרות הראי"ה ג, אגרת תתכו. עמ' קב. ג' בסיון תרע"ז.

שולח הראי"ה מכתב נוסף לרצי"ה ובו הכסף עם הוראה לשלוח את הכסף לירושלים: "הננו שולחים שלש מאות פרנק לתמן. תשלחם אולי ע"ש הרב הורביץ לירושת"ו, והוא ימסור להוריני שליט"א, והם בטח ימסרו גם לבתי ואסתר כפי ההכרח. כאשר נדע שהכספים באים כהוגן נקוה לשלח עוד בקרוב. ב"ה שהממשלה הרשתה פה לשלח, ונקוה שיתקבצו סכומים הגונים"²⁸. לאחר כשלושה חודשים וחצי הראי"ה הכין משלוח נוסף של כסף בעזרת בנו²⁹. למרות האפשרות למשלוח כספים מלונדון לארץ, קשרי המכתבים בין הראי"ה למשפחתו עדיין מועטים, והוא פונה במכתב מרגש, הכולל בתוכו גם פניה אישית לבנותיו שתכתובנה לו:

...[הודיעונו?] לכל הפחות משלומכם הטוב, ממעמדכם בחיים ומשלו' כל יקירנו... כעת כאשר נפתח איזה פתח להיכולת להודע משלומכם ומעמדכם³⁰ הנה נקווה שתהי' התחלפות המכתבים בינינו יותר תכופה בעז"ה, וגם שילוח כסף לכם כמה שיהי' אפשר נקוה להשיג אי"ה בכל מה שיעזור ד'. אנא רחמו נא, חמלו נא, על נפשותינו הכמהות לדעת בפרטיות משלומכם ופרטו לנו הכל הכל, רחם נא שאול חנה³¹ וכתוב. רחמו נא בתי' אסתר וכתבו בעצם ידכם מכל אשר לכן³²

28 אגרות הראיה ג. אגרת תתכח. עמ' קג. ד' בסיון תרע"ז.

29 אגרות הראיה ג. אגרת תתמא. עמ' קכג. י"ח באלול תרע"ז, ובהערותו של הרצי"ה שם.

30 השווה, למשל, אגרת לבנו הרב צבי יהודה בה אב תרע"ז מהאראגייט: "מהו תוכן נסיעת ד"ר א' [אשר? עיין שם עמ' קכב] נ"י, ובאיזה אופן נוכל לבוא ע"י לדר"ש [על ידו לדרישת שלום] מיקירנו ש"י" (אגרת תתלו, אגרות הראיה ג, עמ' קיח), וכן: "מה מאד ראוי להתאמץ ע"ד [על דבר] מכתבים לאהובינו ש' [העורך, הרב צבי יהודה, ציין כאן בהערה: "שבארץ ישראל, שבגלל המלחמה לא היה קשר דואר אתם"]. כמה פעמים ביקשתי והתחננתי שיכתבו משם בפרטיות, ולא נענית, מ"מ ראוי לנו לעשות את שלנו" (אגרת תתלט, שם עמ' קכ).

31 אחיו הצעיר של הראי"ה שבמידה מסוימת היה האחראי על בנותיו של הראי"ה, כפי שנראה גם להלן. ראה גם את תודתו של הרצי"ה בהקדמה לאגרות הראיה (א, עמ' י): "ר' שאול חנה הכהן קוק שליט"א, שזכותו הגדולה, ששמר על הצלת קיומם של כל כתיבי קדשו של מרן אאמו"ר הרב זצ"ל, פה באה"ק, בימי הנדודים שבמלחמת העולם הקודמת, בתרע"ד-ח". ראה גם מכתבו של הראי"ה לשאול חנה, אגרת תתסב מח' בטבת תרע"ח, אגרות הראיה ג, עמ' קמ: "אין די תודה להשיב לך אחי יקירי על דבריך היקרים, ועל כל הטוב והחסד אשר תעשה עם בנותינו היקרות שיחיו".

32 בשמן רענן א, ירושלים תש"ן, עמ' מב. האגרת כלל לא סומנה ונראה שהתגלגל לידי העורכים קטע זה של מכתב מאותה תקופה. הקטע הושם בין אגרת שנשלחה לבתיה מרים בלבד (וסומנה א) ללא תאריך לבין אגרת נוספת משנת תרפ"ד. אלא שתאריך אגרת א בודאי מאוחר לקטע שצוטט למעלה, שכן באגרת זו מציין הרב קוק במפורש: "אנו מתגעגעים לשובתך שלו' הביתה". כלומר, הרב קוק כבר יושב בביתו, ואילו בתיה מרים נסעה לצורך בריאותי כלשהו.

כאמור, עיקר הידע שלנו על התקשורת בין הראי"ה בלונדון למשפחתו בארץ מגיע אלינו ממכתביו של הראי"ה לרצי"ה שישב אז בשוויץ, וכתב לראי"ה על עדות חיה של סוחר אתרוגים שהגיע מהארץ המדווה על שלומם של בני משפחת קוק; "קבלתי מכתב ממך ממר שכוץ נ", מעיר ע"ד אתרוגי א", להפנות אליהם כעת את דעת הקהל. גם מודיע משלו' הורינו היקרים שי', שראה אותם בהיותו בירושל"ו שבועים לפני כתיבת מכתבו שהוא ו' כסלו. וכמ"כ מודיע משלו' הבנות שי' ומשלו' ש"ח וביתו ושמואל וביתו שי', שראה את כולם תל"י על שלומם"³³. בחנוכה תרע"ח נכבשה ירושלים ע"י אלנבי, וקרובי הראי"ה ביפו שמחים על ערוץ התקשורת שנפתח וממהרים לבשר לראי"ה על כך במכתבים קצרים ובגלויות³⁴. במכתב לרצי"ה מספר הראי"ה בשמחה כי "קבלנו מכתב גלוי עוד מבתי' תחי' מבשרת משלו' כולם. ועודנו צמאים הרבה לקבל מכתבים ברורים ומפורטים מכולם"³⁵. ואכן באגרות שכתב שאול חנה, אחיו הצעיר של הראי"ה, לאחיו הבכור הוא משתדל להזכיר במיוחד את בנותיו של הראי"ה לאחר שיבת תושבי ת"א-יפו היהודים מהגירוש שנכפה עליהם על ידי התורכים לקראת סוף מלחמת העולם הראשונה: "כן שבו פסח ושרה וילדיהם ובתיה ואסתר אתם מרחובות ליפו"³⁶, וכן: "פסח וב"ב, יוסף וב"ב, בתיה ואסתר כבר עברו ליפו... כולם כמובן מתפרנסים בדוחק"³⁷. תלאות הדרכים והדי המלחמה גרמו לכך שמכתב שכתבו בתיה ואסתר יעל בח' באדר תרע"ח הגיע רק חודש יותר מאוחר לראי"ה. הראי"ה ענה במכתב שיעד לבנותיו בלבד ובפירוט רב:

מאד מאד גדול הוא צערנו במה שנראה ממכתבך בתיה תחי' שלא קבלתן מאתנו כסף בכל הזמן זולת חמשה עשר פונט, שע"פ החשבון אז היו עולים לדבר מועט, ואנחנו שלחנו כמה פעמים סכומים שונים, ולא נוכל לדעת סבת

33 אגרת תתסה מט"ו בטבת תרע"ח, אגרות הראיה ג, עמ' קמב. עדכון דומה מקבל הראי"ה מיי"נ ליפשיץ ביי"א בשבט תרע"ח: "את כבוד אחיו, גיסיו וחתנו הנני רואה כמעט בכל יום, וב"ד שלום להם" (נספחות לאגרות הראי"ה ג, עמ' רצט). יעקב שכוץ מוזכר גם באגרת תתעד, שם עמ' קסב. על שכביץ, ראה בערכו באנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו, כרך א, 1947, עמ' 388. ראה גם בקובץ אור חדש 12, בת ים, תשע"א, עמ' 31 מכתבו של שכביץ המתייחס להכשר אתרוגים ע"י הראי"ה.

34 אגרות תתסא-ב מח' בטבת תרע"ח, אגרות הראיה ג, עמ' קלט-קמ.

35 אגרת תתסו מט"ו בטבת תרע"ח, אגרות הראיה ג, עמ' קמג. מדובר במכתב נוסף על המכתב שהזכיר באגרת תתסא, משום שבאגרת תתסה לרצי"ה מט"ו בטבת תרע"ח, הרב כותב: "בטח כבר קבלת את מכתבנו עם המכתבים ששלחנו לך מיקירינו באה"ק".

36 אגרת מיי"ט בטבת תרע"ח. ארכיון גנזים 3813/1. פסח מאירי-מילמן היה נשוי לאחותו של הראי"ה, שרה, וניהל את בית המלאכה שליד ת"ת 'שערי תורה' ביפו.

37 אגרת מכ"א בשבט תרע"ח. ארכיון גנזים 3816/1. ר' יוסף רבי היה נשוי לאחותו של הראי"ה, רוחמה, וניהל את תלמוד התורה 'שערי תורה' ביפו. עליו, ראה בערכו באנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו, כרך א, 1947, עמ' 283.

הדבר שלא הגיעו הכספים לידכן. כמו כן שלחנו כעת איזה סכומים, והננו מקוים שסוף כל סוף תקבלו אי"ה. מה שכתבת על דבר הועד, אנכי איני דורש כלל שהועד יתן לכם כסף, וב"ה שאין אנו צריכים לזה. ודאי המצב בעיר כעת הוא בדוחק גדול, ויותר טוב שיתמוך הועד בידי הנצרכים שאין להם מי שיוכל לתמכם. ואנו זאת תקוותנו בע"ה שהכסף שאנו שולחים יובא לידכן³⁸, ונקווה שלא יחסר לכן חלילה ממה שנצרך מאד לעניני החיים, גם עד שיזכינו השי"ת ויחדש ימינו כקדם בחסדו כשנשוב לאה"ק ברחמי, כשישמחנו בישועתו.

הודיעי נא אותנו בתיה יקירתי, איך הוא מצב הספרים בבית, ומעט הכתבים שלי שהנחתים במקומות מפוזרים בבית, ההנם נמצאים בשלמות, וביד מי נמצאים ביחוד הכתבים, איזה כרכים מאוגדים, וכמה עלים פזורים במקומות שונים. אקוו שהשכלת לדעת לשמור אותם כדבר שיש לו איזה ערך³⁹.

"אסתרה תלמידה טובה"

את מכתבו זה חתם הראי"ה בבקשה מבנותיו:

אבקשכן בנותי היקרות, שתלכו בדרך ישרה ביראת שמים ובמדות טובות, תשיגו היטב על בריאותכן, ותהיו תמיד שמחות וטובות לב.

בקשתו זו אינה מן השפה ולחוץ כלל. הראי"ה דאג ביחס לחינוכן של בנותיו, ובמכתבו לאחיו שאול חנה, הוא מודה לו על ההשגחה והעזרה: "רב תודות לך אח יקר על כל מה שהודעתנו מבנותי היקרות שיחיו, ומה מאד אשתוקק שיתפתחו בדרך נאה והגון, ברוח של מוסר יפה, בטעם טוב ואצילות, בבריאות הגוף והרוח..."⁴⁰.

38 בהמשך המכתב הוסיף הראי"ה: "מר ליבונתין מהבנק, הוא היה כמה פעמים אצלנו פה, גם לפני הנסיעה בא לקחת ברכת הפרידה, תוכלו לקבל ממנו דרישת שלום כראוי בע"ה". האם ייתכן שהראי"ה רמז כאן לבנותיו ששלח סכום כסף עם זלמן ליבונטין?! השווה להערה בסוף אגרת תתצ (אגרות הראיה ג, עמ' רג): "שלחנו כעת מעט כסף, וחוף מזה המחינו ע"י מר פעניגשטיין שאקוו שימסור כראוי".

39 אגרת תתפג (אגרות הראיה ג, עמ' קעד-ה). באגרת תתצ (שם עמ' רג) לאחיו שאול חנה הראי"ה מציין: "אנכי כתבתי לבתי שתודיעני ע"ד הספרים שלנו אם הם קיימים, והיא כתבה לי שהם בעינם". ראה לעיל הע' 31, בדומה לכך מעדכן את הראי"ה גם י"נ ליפשיץ: "ספריו נשארו שלמים כאוד מוצל מאש" (נספחות לאגרות הראיה ג, עמ' רצט). ראה גם את צוואת הראי"ה מכ"א באייר התרע"ט: "והנה הספרים שיש בדירתי פה רובם אינם שלי, יזכני ד' להשיב כולם לבעליהם, וגם בביתי ביפו ת"ו נמצאים הרבה ספרים של אחרים, יזכני ד' לברר את הכל ולהעמיד הכל על נכון" (אגרות הראיה ג, אגרת תתקנט, עמ' רעב).

40 אגרת תתצ מכ"ו בסיון תרע"ח (אגרות הראיה ג, עמ' רג).

היקרים ע"ד ההתפתחות הרוחנית של בתי מרים תחי', וכמדומה שכתבתי גם לך⁴¹ שטוב היה בעיני אם הי' אפשר להשיג עבורה מורה הגונה, בעלת יהדות נאמנה, ובעלת השכלה ונימוס, שלבד הלימוד הקצוב הי' אפשר לה להיות עמה במעמד של ריעות, כי להיות מושפעת מאנשים שאינם מובהקים לנו בין שהם מורים בין מורות, לבי הומה בקרבי ע"ז בהיותנו בעינינו בריחוק מקום⁴².

ואכן, חששו הגדול של הראי"ה ביחס לחינוך, היה גדול הרבה יותר ביחס לחינוך הבנות: "ועתה בבוא עת בית ה"תחכמוני" להבנות, הננו מחוייבים ... לכוונן מחלקות לבנות, כדי שיהיו לנו אמות לישראל בארץ ישראל, היודעות להלך עם החיים, חמושות בעז דעת אהבת תורה ואמונת אומן⁴³". חשש זה של הראי"ה גדל דווקא לנוכח התפתחות החינוך לבנים: "הגיע זמן לשים לב לחינוך הבנות. כי אם נקח בידנו רק את חינוך הבנים, והבנות תהיינה מחונכות בבתי הספר, והן הנן האמות שלעתיד, עדיין לא הועלנו בתקנתנו. ואפילו זולת הצפיה למרחוק, כיון שבבית אחד, שבו אח ואחות, כשהאחות מבקרת את בה"ס, משפעת היא ברוחה על האח, וכמוכן הקלקולים מתגזלים באפס יד, לא כן התיקונים הצריכים עמל כפים והשגחה מרובה⁴⁴". השארת שתי בנותיו לבדן, גרמה לראי"ה לא רק דאגה לגופן, אלא גם דאגה עתידית לנשמתן. אך בעוד שבתי מרים היתה כבר גדולה, אסתר יעל היתה, כאמור, כבת שבע. מסתבר שמחוסר ברירה אסתר יעל החלה את לימודיה בבית הספר לבנות ביפו⁴⁵. לפיכך, ניסה הראי"ה מרחוק לעקוב אחר לימודיה של אסתר יעל בבית ספר זה, כשרוחו לא

41 מכתב זה אינו בידינו.

42 אגרת תתקא מכ"א מנחם אב תרע"ח (אגרות הראיה ג, עמ' ריג).

43 במכתבו לר' מאיר ברלין (בר אילן) מ"א באדר תרע"א (אגרות הראיה ב, אגרת שמש, עמ' יג). ראה גם באגרותיו לא"י סלוצקי (אגרות הראיה ב, אגרת שצב, עמ' נב ואגרת תז, עמ' סג).

44 במכתבו לרב יצחק אייזיק הלוי (אגרות הראיה א, אגרת רמ, עמ' רפז). ראה גם אגרתו לרב לרנר: "כדי לקחת את החינוך בידים אמונות של תמימי דרך, הולכי בתורת ד', צריך לתקן את העוובה שבסדרי החינוך הישנים מצד סדרי החיים והליכות עולם... אמנם השלמת הדבר לא תכן עד אשר נחל ליסד ג"כ בתי ספר לבנות ברוח ד', המתמם את דרכי החיים, המוסר, הטהר וגבורת הנפש, הראויה להיות למנה בימינו לכל נושא דגל שם ד' ביד רמה, נגד כל המשחיתים. ולזה לא נעשתה עדיין שום התחלה למגינת לבבי מחסרון אמצעים. הבה נקוה, כי ישפך ד' עלינו רוח עז, ונחלץ חושים להחל גם ביסוד נכבד זה" (אגרות הראיה א, אגרת רעז, עמ' שיג), וכן במכתבו לחברי לשכת 'המזרחי': "לדאבוננו עוד לא נמצא שום מוסד של שומרי תורה ומצות בדרך הישן שיסד בית למוד לנערות, וההשפעה של בתי הלימוד לנערות ע"פ רוב מוחלשת מאותה החולשה החדשה, שיש בה הפגה לטעם אמונת אמן. ודבר זה דורש תיקון בלא איחור כלל" (אגרות הראיה א, אגרת צח, עמ' קטז).

45 על בית ספר זה, ראה מ' רינות, 'החינוך בארץ ישראל 1882-1918' בתוך: משה לשם וגבריאל הכן (עורכים), תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה, התקופה העות'מאנית, חלק ראשון, ירושלים תש"ן, עמ' 668-666. תודתי הגדולה לר' אבישי אלבוים על סיועו לי באיתור מקור זה.

שקטה כלל. הערתו התמימה, אם כן, של ד"ר ב"מ לוי: "אסתרקה תלמידה טובה"⁴⁶, מטרידה את מנוחתו של הראי"ה לאור התכנים הנלמדים בבית הספר.

בחודשים שקדמו ליציאתו לאירופה, היה משוחח הראי"ה מדי שבוע עם תלמיד הגימנסיה 'הרצליה', על פי בקשתו של אביו, הרב משה רבלסקי. מטרת השיחה היתה בדיקה שמא לימודיו של התלמיד בגימנסיה ישפיעו על תומתו וטהרתו: "הייתי סר אליו בירחי האביב, כמעט מדי שבוע בשבוע... אך נודע לו לרב שתלמיד הגימנסיה בא אליו, היה יוצא בכבודו ובעצמו לקראני, מכניסי חדר לפנים מחדר ותוהה על למודי, ובעיקר - במקרא. שמא דבק בי, חלילה, שמץ מטומאת בקורת המקרא"⁴⁷. לפיכך, גם בקשתו של הראי"ה מתלמידו לשוחח עם אסתר יעל, היתה ניסיון לעקוב האם התכנים הנלמדים בבית הספר שונים מהחינוך שרצה הראי"ה להציע לבתו: "אולי הי' לך לפעמים ביחוד איזו הזדמנות לדבר עם הקטנה אסתר יעל, שהיא ילדה חכמה וטובת שכל יותר מכפי ערך שנותי", תשיב בזה את רוחנו אם תוכל להודיענו דברים ברורים אודותה"⁴⁸.

גם הרצי"ה דאג לחינוכה של אחותו הצעירה, ובאותה תקופה הוא כתב לה: "אסתר יעל, עשי חייל בבית ובבית הספר, בבריאותך ובלמודיך, במשחקיך ובכולך. בקול אחיותינו הגדולות וכל ידידינו הטובים לטובה הלא תשמעי. ברכות ותפילות מלמדים בודאי גם בבית ספר זה"⁴⁹, ובודאי את שומעת וזריזה בזה. כתבי יותר מלימודיך ומעט בפרטיות מכל מה שתצרי"⁵⁰.

"...ויבוא עלינו רוגז אסון מבהיל"

חיים וייצמן שהה בלונדון בתקופת מלחמת העולם הראשונה, ובעקבות הצהרת

46 ראה לעיל הע' 18.

47 ע"פ עדותו של התלמיד, לימים הבלשן יצחק אבינרי, 'הצופה', כ"ט אלול, תש"ך, הובא בספרו של הרב מ"צ נריה, חיי הראי"ה, ה'ב"ב תשנ"ג, עמ' רלא-רלב.

48 ראה לעיל הערה 24.

49 השווה לתיאורו של מ' רינות (לעיל הערה 45), עמ' 667-668: "הלימודים התנהלו בעברית בלבד, והתוכנית כללה את המקצועות והנושאים הרגילים בבתי הספר העממיים, תוך שימת לב ללימוד התפילות והברכות בשש שנות הלימוד הראשונות של בית הספר וללימוד התנ"ך משנת הלימודים השלישית ואילך". ראה עוד להלן הע' 78.

50 ראה לעיל הע' 24. במכתב של הרצי"ה לבתיה באותה תקופה הוא מנסה לקבל פרטים נוספים על אסתר יעל: "באיזה בית ספר לומדת אסתר יעל? שמחתי בדבריך שנסתרת לי ממנה. אבל האם גם היא לא יכלה לכתוב מעט יחד איתך? אקוה שתשערו את הצימאון הרב שלי לדבריכם היקרים והמפורטים" (צבי קודש, הרב ש"ח אבינר, בית אל תשס"ה, עמ' 103).

בלפור נתמנה לעמוד בראש משלחת ציונית, שתייעץ לממשל הצבאי הבריטי בארץ-
 ישראל, בשנת תרע"ח הגיע לארץ. שם פגש גם את בתיה ואסתר יעל, כשחזר ללונדון
 בתחילת שנת תרע"ט, מסר לראי"ה דרישת שלום מבנותיו, כפי שתיאר זאת הראי"ה
 לבנו: "ע"י ד"ר ויצמן קבלתי ד"ש משם. בת' ואסתר, שתיהן היו באכסניתו⁵¹ ומסרו
 ד"ש, תיאר לפני את חזותן לטובה ב"ה, אמר שהם ב"ה עליזים ומרוצים"⁵². בסוף
 שנת תרע"ח עזבו הורי הראי"ה את ירושלים ועברו ליפו להתגורר עם נכדותיהן⁵³,
 ולפיכך מכתביו עד שיבתו ארצה יועדו להוריו ולבנותיו גם יחד⁵⁴. במכתבו להם מכ"ט
 בכסלו תרע"ט ייחד הראי"ה שורתיים לבנותיו: "כתבו נא בנותי היקרות מכל אשר
 עמכן, שקדו ועשו חיל בכל טוב, ביראת ד' ובמדות טובות, ובכל למודיכן, וד' יצליחן
 לשמחת לב כלוננו"⁵⁵. למרות איחוד הנמענים הפציר הראי"ה בבנותיו שתמשכנה
 לכתוב לו: "בנותי היקרות, רב תודות לכן על כתיבתכן, הואילו נא וכתבו בתדירות
 ובפרטיות מכל אשר עמכן ועם כל יקירינו שיי"⁵⁶. בט' באייר תרע"ט מעדכן הראי"ה
 את בנו כי "קבלנו מכתבים מהתם, מיקירנו [כך!], ש', וכן מכתבים ודעפעשים ע"ד
 [=מברקים על דבר] עניני המצב הפרטי. הם מחכים מאד להקדמת בואנו"⁵⁷.

בתחילת אלול חזר הראי"ה לארץ, וקיבל עליו את רבנות ירושלים⁵⁸. שם התאחדה

51 באגרת הברכה ששלח הראי"ה ל"שליחינו הגדולים חבר מלאכות הקודש לכונן ארץ אבות",
 שבראש ועדה זו עמד וייצמן, ביקש הראי"ה: "אתם בטח תתאכסנו באכסניות של אחינו בית ישראל
 ולא תסורו לאכסניות נכריות" (אגרת תתע"ח מכ"ח באדר תרע"ח. אגרות הראי"ה ג, עמ' קסז-קסח).

52 אגרת תתקכ"ה מא' בכסלו תרע"ט. אגרות הראי"ה ג, עמ' רלו. הווה לברכת ברוכים הבאים
 ששלח הראי"ה לויצמן: "אדוני הנעלה, קבל נא בזה את ברכת שלומי, בבאך שלם ממסעך
 הגדול, אדיר הרושם ורב התוצאות, לארץ אבותינו ולתחית עמנו" (אגרת תתק"ז מא' במרחשוון
 תרע"ט. שם, עמ' רכח).

53 ראה אגרת תתק"ז מ"ד באלול תרע"ח להוריו (אגרות הראי"ה ג, עמ' ריח): "הנה אין אנו יודעים
 עדיין אם לרגלי התחלפות מקום דירתו של שמואל ש' [=אחיו של הראי"ה. ש"ג] נשאתם עדין
 בירושלים בכ"ז, או שקבעתם כבר לע"ע דירתכם ביפו".

54 בנספחות לאגרות הראי"ה ג, עמ' שג, הובא מכתבו של אביו של הראי"ה אליו, ובו משמע שהראי"ה
 כתב להוריו מכתב ב"ח במרחשוון התרע"ט. מכתב זה אינו בידינו.

55 אגרת תתקכ"ח מכ"ט בכסלו תרע"ט, אגרות הראי"ה ג, עמ' רלט. ראה גם שם אגרות תתקל"ד
 בשבט (עמ' רמח), תתקל"ט מה' באדר א (עמ' רנג-רנד), תתקמ"ד מה' באדר ב (עמ' רנט-רס),
 תתקנ"ו מג' באייר (עמ' רעא) שם מעדכן הראי"ה שהנסיעה בחזרה לא תהיה לפני חג השבועות.

56 אגרת תתקל"ט מה' באדר א תרע"ט. אגרות הראי"ה ג, עמ' רנג. ראה גם במכתבו לרצי"ה בכ"ז שבט
 תרע"ט: "בת' תחי' כתבה שש"ח ש' נוסע לירושת"ו" (אגרת תתקל"ב. שם עמ' רמד).

57 אגרת תתקנ"ו מט' באייר תרע"ט. אגרות הראי"ה ג, עמ' רעא.

58 הרב הגיע לירושלים באלול תרע"ט (באגרת מט"ז אלול, הוא כותב: "כעת עודני עצור איזה ימים
 פעה"ק יפו", אגרת תתקע, אג"ר ג עמ' רפ. באגרת מכ"ז אלול הוא כבר כותב מירושלים, אגרת

כל המשפחה. ראשית שנת תר"פ הוקדשה איפוא להתמקמות המשפחה בירושלים, להתחלת כהונתו של הראי"ה כרבה של ירושלים, ולתכנון ראשוני של הגשמת חלומו של הראי"ה - הקמת ישיבה מרכזית. ישיבת מרכז הרב במתכונתה המוכרת כשיבה טרם הוקמה, אולם תלמידי חכמים ירושלמים נאספו בבית הרב קוק⁵⁵, ששכן באותה עת בבית שכור ברחוב 'הנביאים' בירושלים (לא רחוק מ'בית דוד', הבניין בו שכנה הישיבה מרגע הקמתה). תקופה קצרה זו מתוארת ע"י הראי"ה כ"ימי שמחת לבבנו"⁶⁰. על רקע איחוד המשפחה, והתחלות חדשות ומרנינות, בלטה ביתר שאת הטררגדיה הנוראה. כפי שתיאר זאת אחד התלמידים⁶¹:

אמסור לעילוי נשמת העלמה אסתר יעל, בתו של מרן הרב זי"ע, שנפלה בביתם מן הגג. כשלמדתי אצל הרב בבית מדרשו שהיה בהקומה התחתונה, ובאמצע הלימוד שמענו דפיקה חזקה, ולפי בקשת רבינו עליתי למעלה, וראיתי שאסתר יעל שוכבת על הרצפה ודם נוזל מראשה, הרב לא חיכה עלי, ולקול צעקת הרבנית עלה למעלה, ונגש אליה לראות מאיפה הדם יוצא, ואמר לי להזמין רופא בכדי להשקיט את המשפחה, הרבנית ובתם אם המנוח⁶², אך לפי דעתי היא מסוכנת שניקב קרום המוח⁶³. וכן אישר ד"ר א. מזיא. אין לתאר באיזה מנוחת הדעת קיבל עליו את הדין. הודיע לאביו הרה"ג הצדיק ר' שלמה זלמן הכהן זצ"ל שהוא כהן וסבא⁶⁴, צריך לעזוב

תתקעב, שם עמ' רפא. ראה גם משנתו של הרב קוק, צ' ירון (זינגר), ירושלים תשל"ו, עמ' 15.

65 לתולדות ישיבת 'מרכז הרב' בראשיתה, ראה מאמרי 'עד אשר אמצא מקום במשכנות לאביר יעקב - הרב שמעון שקוף וכהונת ראש ישיבת 'מרכז הרב' - מסורות, סיפורים ועובדות', 'המעין' נ, א, תשרי תש"ע, עמ' 80 ואילך.

66 באירת תתקפח (אגרות הראיה ד, עמ' יח): "אשר השביענו ממרומים בעצם ימי שמחת לבבנו", וכן באירת תתקצ (שם עמ' כ): "בעצם ימי שמחתנו".

67 מתוך זכרונותיו של הרב ח"ז חרל"פ, לחי ראי, ירושלים תשכ"א, עמ' קלח-קלט. וראה את העיבודים הספרותיים השונים לסיפור זה, שמסתמכים כולם על עדות זו: פ' מילר, מעשה שהיה, נצרת עלית תשנ"ב, עמ' 103; ש' רז, מלאכים כבני אדם, ירושלים תשנ"ד, עמ' 290; ח' ליפשיץ, שבחי הראיה, ירושלים תשל"ט, עמ' קמח; ש' אבינר, צבי קודש, בית אל תשס"ה, עמ' 113; וי' אבן חן, רב ומנהיג, [ללא שם עיר] תשנ"ט, עמ' 395-397.

68 התיאור נלקח מתוך מכתב ששלח הרב חרל"פ לכבוד הוצאת ספר זיכרון לנכדו של הרב קוק, אברהם יצחק רענן - לחי ראי. 'אם המנוח' אם כן, היא בתיה מרים רענן, אחותה של אסתר יעל.

69 מילר (שם) ורו (שם עמ' 411) טענו שמותה נגרם משבירת המפרקת, כפי שנכתב ב'דאר היום' שנה ב, גליון יב, כ"ח בתשרי תר"פ: "בתו הקטנה עלתה על המדרגות אשר בתוך הבית המובילה אל הגג ובחזירתה מעדו רגליה ונפלה מהמדרגות ותשבר מפרקתה".

70 להבדיל מהרב קוק עצמו, שמצוה על כהן להיטמא לקרוביו. ראה רמב"ם הלכות אבל פ"ב ה"ח.

את הבית, כי קיצה קרוב. והוא עודד את קרוביו ואת כל המשפחה⁶⁵.

בכתבה יומיים יותר מאוחר מתואר, כי מלבד ד"ר מזיא, "הבהילו את הרופאים וולך סגל ורופאים אחרים מהדסה. הרופאים באו תיכף והודיעו כי אין כל תקווה לחייה. המסכנה פרפרה ביסורים נוראים עד יום השלישי בבקר ומתה... לוויה גדולה נערכה לה, ורבים מהקהל הירושלמי באו לחלק לה את כבודה האחרון"⁶⁶.

על התנהגותו של הראי"ה במהלך ה'שבעה' סיפר א"ב ריבלין:

אבי המנוח [=הלל ריבלין], שהיה מבאי ביתו הקרובים של הרב בשכונת אבן ישראל, ברחוב יפו הירושלמי, - בו גר הרב עד הקמת ביתו והבית של "ישיבת מרכז הרב" על ידי נדיב יהודי מארצות הברית, הרי פישל, - לקחני אתו ל"ניחום אבלים". הרב קוק ישב על שרפרף, או על כר שהונח על הרצפה, והיה משוחח בשקט עם האנשים הרבים שסובבוהו והקשיבו רב קשב לדבריו. לפתע נשמע קריאת כאב מצד הרבנית, שישיבה בצד ביחד עם בתה הבכירה. נאנח בעלה הרב ואמר בשקט, כאילו לעצמו: "והרי אמרתי לה וחזרתי ואמרת, כי במקום להרבות בכיה על מות הבת, מוטב שזכור מתוך הכרת תודה, שהקדוש ברוך הוא נתנה לנו משך שנים עשרה שנה לשמח לבנו. השם נתן והשם לקח". ועבר להמשיך לשוחח עם המסובים בדברי תורה⁶⁷.

קבלת הדין שנגזר על הרב קוק מלמעלה באה לידי ביטוי גם בפירושו לעקדת יצחק, שכתב כנראה באותן שנים⁶⁸. אמנם דברים דומים במהותם כתב הראי"ה עוד

השווה תיאור פטירת אימו של הרב קוק (מילר שם).

65 ראה בהרחבה גדולה את זהירותו הרבה של הראי"ה בסיפור המקרה לאמו, ע"פ תיאורו של ש' הכהן **אבידור**, האיש נגד הזרם, ת"א 2002, עמ' 198-197, ויפה הערתו של ר' אברהם זק"ש (שהובאה במאמרו של הרב נריה גוטל 'על מות לבת - צמיחה ציבורית מתוך משבר אישי בקורות חיי הראי"ה קוק', עמדות ר', אלקנה-רחובות תשע"ד, עמ' 92 בהערה 10) שהרצ"ה העיר הערות רבות להוצאה הראשונה של הספר ('ירושלים תשכ"ב, הערות שהובאו גם בסוף המהדורה החדשה, אך ללא סכרון עם העימוד המחודש), אך ביחס לעמודים אלה לא העיר דבר.

66 'דאר היום' שנה ב, גליון יב, כ"ח בתשרי תר"פ. ראה גם מודעות האבל בעיתון במהלך השבעה מטעם הסתדרות 'המזרח' בא"י, לשכת 'המזרח' בירושלים ואגודת אחוה. האבל הגדול לא הפריע לא' אלמליח לכתוב באותו עיתון, יום לאחר פטירת בתו של הרב קוק, טור שלם נגד הרב קוק! (דואר היום 22.10.1919 'השאלה הבווערת'). אסתר יעל נקברה בהר הזיתים גוש ישן חלקה יג שורה ט קבר טז/1. קרוב מאוד לחלקה שבה קבורה משפחת בן יהודה.

67 א"ב ריבלין, 'הרב אברהם יצחק הכהן קוק ז"ל', 'הדרום' מד, נ"י התשל"ז, עמ' 231.

68 עולת ראי"ה חלק א, ירושלים תרצ"ט, עמ' פד-צג. ע"פ הקדמת בנו העורך, החל הרב קוק לכתוב את פירושו לסידור בשנת תרע"ד "והמשך רובה ככולה היה עד אחרית שנותיו" (שם עמ' ז). ע"פ תיארוך זה, סיום הכתיבה היה בשנת תרצ"ה או לפנייה. אמנם לא ברור אם הרב קוק כתב את

בטרם עלה לארץ, בפירושו הרעיוני למסכת ברכות⁶⁹, וכפי שהעיד תלמידו כי "מרגלא בפומיה [של הרא"ה] שזה ראה אצל חותנו הראשון הגאון האדר"ת זצ"ל שנזדמן לו להיות בביתו כשמת לו ילד של כמה חודשים, ואמר את ברכת דיין האמת כמו שאמר בזמן שהכניסו בבריתו של אברהם אבינו"⁷⁰.

הרב ח"ז חרל"פ הדגיש כי "מִן הרב הצטער מאד על בתו אסתר יעל, היות שהיא נולדה בארץ ישראל והיתה חביבה עליו הרבה". ואכן ברבות מהאגרות ששלח הרא"ה בחצי שנה לאחר אסונו הוא מזכיר אותה, אם בהרחבה ואם באזכור אגבי⁷¹. יחד עם זאת, באגרות למשפחתו הוא מקפיד שלא להזכיר אסון זה כלל, כנראה מתוך אותו עיקרון שציין ריבלין לעיל. האגרת הראשונה ששלח הרא"ה אחרי האסון נכתבה בה במרחשוון תר"פ, כלומר מיד לאחר קומו מה'שבעה'. הרב גוטל הראה במאמרו כיצד קימתו של הרא"ה מאבלו היתה לתוך עשייה ציבורית⁷². למרות זאת, תלמידו מעיד כי בתקופה לאחר האסון היה שרוי בצער עמוק:

"כשנפטרה על הרב בתו יעל ע"ה היה שרוי בצער ובדכאון. לאחר שתמו ימי אבלו ביקשתי להסיח דעתו מצער, שכרתי עגלה ונסעתי יחד עמו לטייל בסביבות ירושלים"⁷³.

"...אקווה שתהיי ילדה טובה"

כתבתו של הרא"ה לבנותיו הצעירות היתה כוללנית או טכנית, ולפיכך התרכזה בעיקר בבת הגדולה יותר - בתיה. גם כאשר הביע הרא"ה יחס חם כלפי בתו

הפירוש על פי הסדר שבו נדפס הסיפור, כך שקשה לשער מתי בדיוק נכתב הביאור על העקדה. הרב יצחק לוי - מתלמידי הרב ומנהל הישיבה - כתב ב'קול יעקב' בשנת תרפ"ה: "סדור התפלה של ראש רבנינו זה שהולך ונגמר".

69 עין אי"ה ברכות ב אות כג, עמ' 179, במהד' תשס"ז (=עמ' 304 במהד' תש"נ).

70 הרב ח"ז חרל"פ, לחי ראי, ירושלים תשכ"א, עמ' קלח.

71 אגרות הראיה ד, עמ': יב, יח, כ, כה, כז, כט, לא, לח, מח. באגרת מהרב 'הנוזיר' לרב צבי יהודה מ"א בכסלו תר"פ, הוא כותב: "בהשתתפות צער אבל ביתם ובב"ת" (דודי לצבי, ירושלים תשס"ה עמ' קטז).

72 גוטל, ראה לעיל הע' 65. אמנם הרב הנקין הי"ד ויבדל"א הרב וסרמן כתבו בספרם (להכות שורש, ירושלים תשע"ב, עמ' 157) ביחס לניסיון להקמת שייכון לתימנים ברחובות, דבר שזקק את שיתופו הפעיל של הרא"ה, כי ביקש לדחות את הבעת דעתו עד לאחר החגים בשנת תר"פ, "אולם בפועל לאחר החגים לא התרחש דבר; הסיבה לכך, קרוב לוודאי, היא מותה הפתאומי של אסתר יעל, בתו הקטנה (בת ה-14) של הרא"ה, בתשרי תר"פ. בשלהי חורף תר"פ, משלא נוצרו מגעים מצד הרא"ה, פנה אטינגר לרא"ה...".

73 הרב ישראל פורת, 'שלוש פגישות ולקחן', הצופה, ג' באלול תש"כ. תודתי לנכדתו נעמי אופן על שליחת כתבה זו אלי.

הצעירה, לא היה זה במפורש במכתב אליה, אלא במכתב אודותה⁷⁴. התייחסות זו בולטת בהשוואה למכתבו של הרצי"ה לאסתר יעל, שפנה אליה באופן אישי, מתוך ניסיון להיכנס לתוך עולמה: "אסתר יעל, עשי חייל בבית ובבית הספר, בבריאותך ובלימודיך, במשחקיך ובכולך. בקול אחיותינו הגדולות וכל ידידינו הטובים לטובה הלא תשמעי. ברכות ותפילות מלמדים בודאי גם בבית ספר זה, ובודאי את שומעת וזריזה בזה. כתיבי יותר מלימודיך ומעט בפרטיות מכל מה שתרכיזי"⁷⁵. בה במידה שונה גם כתיבתם בתארום את האסון. האגרת האחרונה שבה מזכיר הרב קוק את אסונו היא למקורבו זלמן פינס:

ידוע כ"ת את האסון הנורא והאיום אשר הלמנו בראשית זמן באנו אל הקודש, בהלקח מאתנו באופן מבהיל ופתאומי, בת יקרה, ילדה נחמדה וחביבה, אשר עמוק עמוק מאד נשאר הפצע הזה בנפשנו⁷⁶.

מעניין להשוות אגרת זו לאגרת שכתב הרצי"ה בתארו בהרחבה לזלמן פינס הנ"ל את רגשותיו אחר האסון:

עם זה יסלח נא כאשר באמון ידידותנו הברה והתמה⁷⁷ לא אתאפק מהביע לפניו את מרי שיחוני, ולהגיד לו כלאח נאמן, את יגון צרתנו, אשר אולי כבר שמע ממנה, כי יסרנו ד' הטוב ויביא עלינו אחרי חג זמן שמחתנו, - אחרי אשר זכנו לשוב מארץ העמים, אדמת נכר, ומבהלות המלחמה ומהמית הגויים והממלכות, לארץ חיינו ולמשפחתנו, לעבודת קדשו עמו ונחלתו, - אבל כבד ואיום, ללקחו מאתנו, במוות-קדושים באופן בלתי טבעי, אחותי היקרה התמימה והטהורה ז"ל, בשנה הראשונה - שנת י"ג - להתבגרותה ביהדות, אחרי חכותה לנו כל חמשת שנות המצור והמצוק, ואחרי עלותה ירושלימה וצומה פה את יום הכפורים הראשון לה, ואחרי מהרה אל הכותל המערבי מתוך רגש של יראת שמים ויהדות חיה ותמימה, ונטמנה בהר הזיתים פה עיקו"ת. בבריאות נפשה וגופה, בנעם חנה וטוב שכלה, בכשרונותיה וידיעותיה, מוסרה ועז רוחה, ביראת שמים ודקדוקי מצות ואש אהבה לארצנו

74 ראה לעיל ליד הע' 17.

75 ראה לעיל הע' 23.

76 אגרת א'כב מה' בניסן תרפ"א. אגרות הראיה ד עמ' מח.

77 נראה שהשימוש במילים 'הברה והתמה', יותר ממה שהוא מתאר את הידידות, הוא מכין לקראת תיאור אסתר יעל. בדומה להגדרתו את זלמן פינס כ'אח נאמן'. נראה שההדגשה בתיאור 'כ'תמה' מחצינה את חששו הסמוי של הרצי"ה משינוי בדמותה הרוחנית של אחותו, לאחר שנות לימודיה בבית הספר לבנות ביפו.

ולשפתנו⁷⁸ ולכוננות עמנו, שהיו לה, היתה לנו כסמל ליהדות האידאלית הצועדת והקמה לתחיה בטהרת תום ועז קדש, ואבלנו עליה הוא באמת מעין האבל על ירושלים וקשור בו, ובתנחומות אֵל נצפה ונקוה שיחננו ויעודדנו... נחמנו... והננו מתחזקים ומתאמצים...⁷⁹

ובמכתב אחר כתב הרב צבי יהודה לרבה של קובנה - רב אברהם דובער כהנא שפירא:

”...ועוד לא נחנו, אחרי החגים, בסדור ישיבתנו בעה”ק ובהתחלת הסדור והרכוז של עבודת הסתדרות ירושלים, והנה יסרנו ד’ הטוב - לפני ידידות אמת דמר שליט”א לא אוכל התאפק מהביע ממרירות פצע לבבינו הנורא - ויבוא עלינו רוגז אסון מבהיל לכל שומע, במות עלינו, בתוך ביתנו, שלא כדרך כל הארץ, אחותי היקרה והתמה והמצוינה בשנה הראשונה לכניסתה למצוות, תמים פעל צורנו אל אמונה צדיק וישר. שבר זה הממנו ודכאנו, ועיכב הרבה מעבודות הקודש הנחוצות. עתה אנחנו מתחזקים ומתאמצים...”⁸⁰.

כאמור, למרות המרחק הגאוגרפי הרב ששרר שנים רבות בין הרב קוק לבתו הצעירה, כמעט שלא מוכרים לנו מכתבים שבהם התייחס הרב אליה באופן אישי. הדבר מפתיע ביותר לאור התייחסותו לנכדתו הבכורה, ציפורה רענן⁸¹. תיאורי החיבה היתרים שמפגין הרב קוק לנכדתו וההתייחסויות הרבה אליה⁸² הינם חסרי פרופורציה

78 השווה לתיאורה ב'דאר היום' שנה ב, גליון יב, כ"ח בתשרי תר"פ: "הילדה המנוחה היתה מחוננת בכשרונות. ידעה היטב השפה העברית על בוריה".

79 חנך לנער - שיחות בנושא חינוך, יעקב דביר (עורך), מצפה רמון תשס"ט, עמ' 208.

80 שם עמ' 207-208.

81 לימים אשת הרב מרדכי פרום. במכתבו למחותניו-הוריו של הרב רענן ערב שנת ה'תרצ"א, הראי"ה מציין את לידתה של צפורה רחל "שנולדה במו"ט ובשעה מוצלחת ביום ד' יוד אלול דנא" (בשמן רענן ב, ירושלים תנש"א, עמ' 25). בדואר היום ב"ב-י"ג באלול תרצ"א מפורסמות מודעות המברכות את הרב קוק ורעייתו להולדת נכדתם הבכורה. במכתב נוסף למחותניו מו' בניסן ה'תרצ"ב, הראי"ה מזכיר את "נכדתנו החביבה והיקרה תחי' לאוי"ט בכטו"ס [=תחיה לאורך ימים טובים בכל טוב סלה]" (בשמן רענן א, ירושלים תש"ן, עמ' נד).

82 בשמן רענן א, ירושלים תש"ן, עמ' נה-נט אגרות כה-לה, ובח"ב עמ' ד, יא, מט-נ, סח וקנא-קנב. האגרות מתפרשות מלידתה כמעט (ו' אב תרצ"ב) עד ה' באלול תרצ"ד (כפי הנראה האגרת האחרונה ששלח הרב להוריה, שכן מאז הם התגוררו בירושלים בסמוך לראי"ה עד פטירתו בג' באלול תרצ"ה). באגרות שבהן לא כתב הרב קוק הערה אישית לנכדתו הוא מציין שזמנו קצר, ולכן הוא מקצר במכתב. באגרת מג' בכסלו תרצ"ד הפנייה לציפורה (המוזכרת שם כ'צפורה רחל הקטנה, השוובה והיקרה'), היתה תוספת נפרדת לחלוטין מהמכתב, כולל החתימה. אמנם

ביחס לתקופה הקצרה (עשרה אזכורים אישיים במשך כארבע שנים בלבד), לעומת חמש השנים בהן נעדר הרב קוק מהארץ שבה השאיר שתי ילדות צעירות, בנותיו. גם ביחס האישי ניתן לראות זאת: "ומה יש צפורקאלע תחי' בדבר האכילה? הלא צריכים לאכול כדי שיהי' כח להיות ילדה טובה ללכת ללמוד כל היום, וגם כדי לומר 'מודה אני' ו'שמע ישראל' וברכה, וגם לשחוק יפה בכדור הגדול, אקוה שתהיי ילדה טובה ותשמעי לדברי אבא ואמא וגם לדברי הזיידעלא והבאבעלע שליט"א כן. שלך אברהם יצחק הכהן קוק", וכן: "הקבלה צפורה רחל תחי' את הסביבון אשר שלחנו?⁸³ וגם בברכות הרבות: 'שתחי', 'לאווי'ט', 'שליט'א' וכו'. נראה שהחיבה היתרה שהראה הרב קוק לנכדתו התמיהה אפילו את אביה-חתנתו, והוא סיפר ששאל את הרב קוק על כך:

בתי היתה הנכדה הראשונה של הרב והיה מראה לה אותות חיבה ואהבה לאין שיעור, אף יותר משהראיתי לה אני עצמי. פעם שאלתיו על כך. השיב לי במשל ואמר: קפיץ, ככל שהוא ארוך ורחוק יותר מן המרכז - הוא חזק יותר ובעל עוצמה רבה. כך גם אני, מאחר ואני סבה - אהבתי אליה עזה אף יותר משלך שאתה אביה⁸⁴.

אך נראה שהסיבה לאהבתו הגדולה של הרב קוק לנכדתו עמוקה יותר מהתשובה שנתן לרב רענן. האם ייתכן שהרב קוק ראה בנכדתו הבכורה בבואה של בתו הקטנה שאבדה לו?

נכדו של הראי"ה, שנקרא על שמו, טבע בימים בהיותו בן עשרים, בפתח הספר לזכרו, כתב אביו, חתנו של הראי"ה, הרב שלום נתן רענן: "מרן הרב, גאון עוזנו, הוספת לנו עליו ימים עם ימי חלדו של נכדו שעשוענו"⁸⁵. כלומר, הרב רענן ראה בבנו המשך ישיר לראי"ה⁸⁶. ייתכן כי במידת מה ראה כך הראי"ה את נכדתו הבכורה כהמשך לבת

גם לשאר ישוב, בנו של תלמידו הקרוב, ר' דוד כהן - 'הנזיר', הוסיף הראי"ה בשולי אחת מפתקאותיו ל'נזיר': "שלום לשאר ישוב היקר שליט"א", אך אין להשוות דרישת שלום זו לכמות ההערות ששלח הראי"ה לנכדתו.

83 בשמן רענן א, ירושלים תש"ן, עמ' נו.

84 מלאכים כבני אדם, ש' רו, ירושלים תשנ"ד, עמ' 325.

85 לחי ראי (א' ריגר - עורך), ירושלים תשכ"א, עמ' יג.

86 הרב רענן לא היה היחיד בדעה זו. באופן חלקי יותר התבטא גם חברו של א"י רענן, דוב לינבנד (לימים, הרב דוב ליאור): "חשבנו ותלינו תקוות בילד הנושא את שמו של הסבא הגדול [...] דבקות חברים ואהבת הבריות שבערה בלבבו בצורה כל כך גדולה, לא מטילה ספק שזה היה ניצוץ מנשמת סבו" (שם, עמ' כה).

שאיבד, ולמצער, ראה מקום לתקן את יחסו **שבכתב** אל צאצאיתו⁸⁷.

מגוריהם של הוריה של צפורה, הרב שלום נתן רענן ובתיה מרים בצמוד לראי"ה, אפשרו לדמיון זה להתקיים יותר. מקורבו של הראי"ה, הרב ש"ב שולמן, סיפר על "איש אחד שבא במיצר, ולאיש ילדה קטנה בת שנים מועטות, והלך והביאה לחדרו של הרב וקשרה לכסאו ונעלם... בראות הרב את הילדה הזרה קשורה אל כסאו, אמר לאנשי ביתו: "עלינו להחזיקה כצפורה'לה שלנו בלי כל הפלייה חס ושלום"⁸⁸. ביטוי של הראי"ה 'ציפורה שלנו' מצביע בהחלט על קשר מיוחד בינו לבין נכדתו, אך לא ניתן לדעת בוודאות עד כמה גידולה הקהה את כאבו הגדול של הראי"ה על מותה של בתו ללא עת, כאב שנשא כל חייו בשתיקה מתוך קבלת הדין באהבה.

87 השווה בין בקשתו מבנותיו ואחיו בז' מנחם אב התרע"ד: "למע"ה [=למען ה'] כתבו נא מכל אשר עמכם" (אגרות הראי"ה ב, עמ' ש, אגרת תרצט), לבקשתו מבתו וחתנו בג' בכסלו התרצ"ד: "לוטות פה נשיקות אחדות בעד צפורקעלע תחי' לאוי"ט, למע"ה למסור לה מהזידעלע" (בשמן רענן א, ירושלים תש"ן, עמ' נה).

88 ש' רו, מלאכים כבני אדם, ירושלים תשנ"ד, עמ' 302.

מי שאמר עלי כי נשמתי קרועה - יפה אמר, בוודאי היא קרועה. אי אפשר לנו לתאר בשכלנו איש שאין נשמתו קרועה. רק הדומם הוא השלם, אבל האדם הוא בעל שאיפות הופכיות, ומלחמה פנימית תמיד בקרבו, וכל עבודת האדם הוא לאחד את הניגודים שבנפשו על ידי רעיון כללי, שבגדולתו ורוממותו הכול נכלל ובא לידי הרמוניה גמורה. כמובן, אין זה אלא אידיאל שאנו שואפים אליו, אבל להגיע לידי זה אי אפשר לכל ילוד אישה. אלא בהשתדלותנו אנו יכולים להתקרב אליו יותר ויותר...

תשובת הראי"ה קוק לסופר י"ח ברנר